

ZSINKA László
egyetemi docens
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és
Társadalomtudományi Kar,
Budapesti Corvinus Egyetem

associate professor
Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Humanities
and Social Sciences
Corvinus University of Budapest
email: zsinka.laszlo@btk.ppke.hu

INTEGRÁLÓ ERŐK LEHETŐSÉGE A NEMZETKÖZI RENDSZERBEN, FOGALMI ALAPVETÉS

PERSPECTIVES OF THE INTEGRATIVE FORCES IN INTERNATIONAL SYSTEM, CONCEPTS AND TERMINOLOGY

ABSTRACT

What we today call the international system was created by the West from early modern age. This term is often used in political theory, but less focused on how to classify integrative forces within the international system. In the context of this study, we are attempting to lay down some conceptual basis. How do we understand the linking and unifying factors within the international system? Initially, the emergence of the international system was largely attributed to political factors in theory, but we can also refer to other explanatory principles: one considers economic factors and civilizational factors are taken into consideration as essential aspects of the international structures. According to our viewpoint, inter-civilization dialogue seems to be a "third way" that goes beyond the expansive one-sidedness of Western universalism and the world-level confrontation of hostile civilizations. This „civilizational approach” incorporates the two previous aspects - economic and political - and this is what gives its importance. In our view, inter-civilization dialogue is the only viable way to create global ethos, and only the resulting "intellectual revolution" can make national and supranational economic and political institutions to operate in effective way under the conditions of globalization.

Kulcsszavak: politikai integráció, gazdasági integráció, civilizációközi párbeszéd, globális ethosz

Keynotes: political integration, economic integration, inter-civilization dialogue, global ethos

1. Bevezetés

Amit ma *nemzetközi rendszernek* nevezünk, azt a kora újkortól kezdődően a Nyugat hozta létre. Ez a kifejezés gyakran használatos a nemzetközi politikaelmélet keretében, de azzal kevesebbet foglalkoztak, hogyan tipizálhatjuk a nemzetközi rendszerben ható integráló erőket. A jelen tanulmány keretében egyfajta fogalmi alapvetés lerakására teszünk kísérletet. Hogyan csoportosíthatjuk a nemzetközi rendszerben ható kapcsolat- és egységképző tényezőket? Az integráló erők következtében mikortól megkerülhetetlen a nemzetközi rendszer fogalma ahhoz, hogy megértsük a világtörténelem alapvető mozgásait? A jelen gondolatmenet során a nemzetközi rendszert nem a szokott politikatudományi megközelítésekkel, hanem a történettudomány, a gazdaságtörténet és a kultúrfilozófia felől kívánjuk megérteni.¹

A „nemzetközi rendszert” meg kell különböztetni a „nemzetközi rendtől”. Az angol nyelv a *system* és az *order* szavakkal tesz különbséget a „rendszer” és a „rend” között. Az első leíró kategória, amely alkalmas arra, hogy a társadalomtudományos megértés eszköze legyen. A második normatív fogalom, ami a nemzetközi viszonyok kívánatos működéséről fogalmaz meg elveket. A nemzetközi rendszer az öt nagyhatalom (*pentarchia*) közötti hatalmi egyensúly (*balance of power*) elvére épült a 19. században. Az újkori hatalmi viszonyok működését a történész úgy értheti meg, ha ezek mozgástörvényeiből indul ki. Ehhez képest a második világháború végén az Egyesült Államok a nemzetközi rend olyan elképzelését alakította ki – a Roosevelt-féle *Grand Design* –, ami a világméretű szabad kereskedelmet és a fegyveres nemzetközi konfliktusok kiküszöbölését tűzte ki célul. Ezt elősegítendő hozták létre a GATT-ot, az IMF-t, a Világbankot és a Biztonsági Tanácsot. Tehát a helyes világrend működtetéséhez értékképzetek kapcsolódtak, és azt gazdasági és hatalmi eszközökkel akarták garantálni. A nemzetközi rendszer deskriptív fogalmával szemben, amely magát a működést igyekszik megérteni, a nemzetközi renddel kapcsolatos elképzelések a „jó működésre” vonatkozó normatív elképzeléseket tartalmaznak. Az első arra törekszik, hogy megértse, hogyan vannak (*Sein*), a második formálni akarja, hogyan legyenek (*Sollen*) a dolgok. Jelen gondolatmenetünk keretei között inkább a „nemzetközi rendszerről”, és nem a „nemzetközi rendről” szeretnénk szólni.

A nemzetközi rendszer fogalma alatt államok és nem állami szereplők – nemzetközi intézmények, gazdasági és civilizációs entitások – együttesét értjük, amelyek nemcsak egymás mellett léteznek, hanem a köztük kialakuló viszonyok eredményeként *struktúrákat* hoznak létre. A struktúra több mint alkotó részeinek egyszerű összege, és a rendszer megértése nem alkotóelemeinek, hanem az egész struktúra

működésének a megismerésétől függ, legalábbis a *strukturáltak* szerint. A nemzetközi rendszert kezdetben az európai államrendszerrel azonosították, amelynek mozgástörvényeit – *pentarkhia*, *balance of power* – a fegyveres erőszak monopóliumával rendelkező államok alakították a vesztfáliai béke (1648) után. Az európai államrendszer nemzetközi rendszerré alakulása egybeesett a Nyugat felemelkedésével a 16-18. században. A világméretűvé váló nemzetközi rendszer megértésére vonatkozóan két alapvető szempontra kell részletesebben utalnunk. Egyrészt milyen – politikai, gazdasági, civilizációs – öröknek kell prioritást tulajdonítanunk a nemzetközi rendszer formálódása során, másrészt milyen mozgástörvények és dinamika alapján írható le a nemzetközi rendszer egysége/megosztottsága?

A nemzetközi rendszer létrejöttét kezdetben leginkább politikai-hatalmi tényezőknek tulajdonították, és a kora újkori államok jellegzetes vonásaiból vezették le. De a politikai-hatalmi faktorok elsődlegességéhez képest utalhatunk két további magyarázó elvre is: az egyik a gazdasági, a másik a civilizációs tényezőket tekinti a struktúra *primum movens*ének. Akik a politikai-hatalmi tényezők prioritásához ragaszkodnak, általában a politikai filozófia Machiavelli-féle és hobbes-i, vagy német hegelianus hagyományából indulnak ki. Maga a problémakör egyébként szorosan összefügg a kapitalista világgazdaság és a nemzetállamok közötti viszonyok ábrázolásával. A „szintelemzés” problémájával szembesülnek a társadalomtudományok, amikor arra keresik a választ, hogy a modern világrendszer születésének dinamikáját a tőkés világgazdaság („nemzetközi szint”) vagy az államok („nemzeti szint”) aktivitásából kell-e levezetni. Az első megoldás a „gazdasági”, a második a „politikai” tényezőknek ad elsőbbséget. A jelen okfejtésben azonban nem az *elemzési szint*, hanem a nemzetközi rendszerben ható *integráló tényezők* oldaláról közelítjük meg a kérdést, ahol megkülönböztethetjük a politikai, a gazdasági és a civilizációs faktorokat.

2. Politikai integráció

A „politikai integrációval” kezdve elmondhatjuk, hogy a világtörténelemben a „birodalmi mozgásforma” tűnt meghatározónak körülbelül 1500-ig, bár az egyes civilizációk eltérő mértékben váltak birodalommá. Hogyan fogalmazható meg a „birodalom” klasszikus társadalomtudományi definíciója? A politikai integráció sajátos formájáról van szó, ami „felülről lefelé” szerveződő politikai struktúrákkal és a társadalomtól viszonylag függetlenedő hatalmi centrummal írható le. A birodalom számos esetben egy civilizáció „magállama”, és arra törekszik, hogy fennhatóságát az egész civilizációra kiterjessze. Emellett „civilizációs értékeket” is képvisel, valamint univerzális irányultság jellemezheti.² Úgy tűnik, a modern kor előtt a birodalmak voltak a politikai integráció legfőbb előrevivói. Mivel a nagy földrajzi felfedezések után kialakuló nemzetközi rendszer szabályait a felemelkedő Európa határozta meg, nagy jelentőségű tény, hogy az európai kontinensen a középkortól nem jött létre egységes birodalom, hanem a területi államok erősödtek meg.

Európában a területiális államokon alapuló nemzetközi rendszert a hatalmi egyensúly (*balance of power*) jellemezte a 16. századtól, majd ehhez kapcsolódott az öt nagyhatalom (*pentarkhia*) létrejötte a 18. századtól.³ Ennek különféle változatai alakultak ki a „hosszú 19. században” a Szent Szövetség kooperatív rendszerétől a szövetségeken nyugvó bismarcki külpolitikáig. A második világháború után ez a szerkezet átalakult, és a hidegháborúval megszületett a *bipoláris rendszer*. Ennek törésvonalai már az 1960-as évektől érzékelhetők voltak, de csak 1989-90-ben bomlott fel véglegesen. A pentarkhia és a bipoláris rendszer egyaránt az államközpontú nemzetközi rendszer logikájából indult ki. Ezek az elképzelések az 1970-es évektől egyre kevésbé bizonyultak alkalmasnak a nemzetközi társadalmi változások értelmezésére. Az elmúlt negyedszázadban számos elképzelés született a *posztbipoláris világ* leírására is, de azok között már alig találunk olyat – s ez a nemzetközi viszonyok természetének markáns megváltozását jelzi –, ami kizárólag az állami szereplőkre támaszkodva igyekezett megragadni a nemzetközi rendszer dinamikáját. A „multipoláris nemzetközi rendszer”, vagy „többpólusú világ” nagyjából ilyennek tekinthető (*Brzezinski*), de a legtöbb megközelítésnek számolnia kell a nem állami szereplőkkel, illetve a gazdasági, civilizációs faktorokkal (*Huntington*).⁴ A legutóbbi átfogó teoretikus megközelítés, amely a nemzetközi rendszer történeti alakulásával kapcsolatos következtetéseket is levont, és a gazdasági faktorokhoz képest a politikai-állami tényező elsődlegességére helyezte hangsúlyt, Fukuyama *A politikai rend eredete* című műve volt, amely az államépítés és a háború szoros kapcsolatát hangsúlyozta a világtörténelmi fejlődésben.⁵ Ezzel a felfogással a politikai gondolkodás hobbes-i és locke-i hagyományának nyomvonalán haladva, bár azoktól számottevő mértékben eltérve fejtette ki eklektikus nézeteit.

A politikai integráció tendenciája birodalmak és/vagy államok kialakulásával jellemezhető, ami összességében inkább megosztotta, mint egységesítette a nemzetközi rendszert. Az egyes államok között kialakuló verseny (*kompetitivitás*) és együttműködés (*kooperáció*) dinamikája szövetségek kialakulását eredményezte, amelyek – legalábbis jó esetben – növelték a szereplők, sőt az egész rendszer biztonságát. Emellett a nemzetközi rendszer kiszámítható működését egy felemelkedő hegemon hatalom is előmozdíthatja. A hegemoniaciklusok a bizonytalanság növekedésével járhatnak, amikor megkezdődik a domináns nagyhatalom hanyatlása, ami vákuumot teremt maga körül. A hegemon stabilitás elmélete összességében azt sugallja, hogy a hegemon hatalom hiánya bizonytalanabbá teszi a nemzetközi kapcsolatokat.⁶ Ebből ered a két világháború közötti politikai zűrzavar a brit hanyatlás következtében, illetve az elmúlt évtizedekben a biztonsági kockázatok növekedése az amerikai nagyhatalom meggyengülése miatt. Vannak olyan vélemények, amelyek szerint a felmerülő feszültségeket és konfliktusokat ma kizárólag a nemzetközi szervezetek hatáskörének számottevő kiszélesítése oldhatja meg, ami akár egy világállam csírája is lehet. A kantianusok szerint egyedül az egyetemes állam garantálhatja a békét, ami önmagában is elegendő érv legitimációja mellett.

A nemzetközi szervezetek hatáskörének megerősítését azok támogatják, akik a nemzetközi rendszer kielégítő működtetéséhez túlságosan gyengének tartják a nemzetállami kompetenciákat. Általában azt hangsúlyozzák, hogy a globalizáció következtében a nemzetállamok elvesztették szabályozó szerepüket, de nem jött létre hatékony nemzetközi struktúra. A kiutat csakis a nemzetközi szervezetek összevonása és hatáskörük kitágítása jelentheti, ám erről nem könnyű politikai konszenzust teremteni. Az univerzális állam eszméje sem idegen a nyugati politikai hagyománytól a római császárszeme és a kanti filozófia óta, de a nemzetközi rendszer euro-amerikai eszmék alapján létrejövő politikai-állami egysége ma egyelőre illúzióknak tűnik. A politikai integráció jelen állapota egyelőre a területi államok fennmaradását – bár további kompetenciavesztését – vetíti előre, de nem látszanak egy születőben lévő univerzális állam körvonalai. Úgy tűnik, a nyugati hegemonia számottevő mértékben hozzájárult az „állami”, majd szupranacionális politikai struktúrák világméretű elterjedéséhez, de az utóbbi időben a Nyugat növekvő mértékben veszítette el az ellenőrzést felettük.

3. Gazdasági integráció

Ha a politikai-hatalmi tényezők helyett a „gazdasági integrációnak” tulajdonítunk elsőséget, úgy a nemzetközi rendszert a modern korban kialakuló világ-gazdasággal azonosíthatjuk. Ebben a távlatban a nemzetközi rendszer dinamikája a világgazdasági integráció elmélyülése – annak lépcsőfokai – felől válik érthetővé. A Nyugat felemelkedése is a kapitalista világgazdaság megformálódása felől közelíthető meg.

A világgazdaság kialakulását illetően utalni kell arra, hogy már maga a szó – *world economy* – is szerteágazó vitákat váltott ki. A „világgazdaság” megkülönböztethető a „nemzetközi gazdaságtól” (*international economy*). Az eltérések egyik megkülönböztető vonása abban áll, hogy a „világgazdaság” egészen tekinti a „világ gazdaságát”, míg a „nemzetközi gazdaság” inkább a nemzetgazdaságok kapcsolataiból kiindulva törekszik megértésre. Történeti okfejtésben joggal merül fel a kérdés, mióta beszélhetünk „világgazdaságról”. Erre vonatkozóan nincs konszenzus a közgazdaságtanban és a gazdaságtörténetben. Egyesek – elnagyolt módon – 1492-től, mások az 1870-es évektől, megint mások az 1970-80-as évek globalizációs tendenciáitól beszélnek „világgazdaságról”. A végtelen periodizációs viták helyett célravezetőbb a világgazdaság „integrációját” az empirikusan megragadható lényegi szempontok alapján ábrázolni.

A „világgazdaság” létrejötte több tényező mentén szemléltethető. Az egyik ilyen a nemzetközi kereskedelem fejlődése. A nemzetközi kereskedelem volumene és összetétele, valamint az államok kereskedelemre vonatkozó álláspontja – szabad kereskedelem, protekcionizmus – erőteljesen befolyásolja a világgazdasági integrációt. A másik tényező a nemzetközi tőkeáramlás. Ennek formái – kölcsöntőke, működő tőke –, nemzetgazdaságban betöltött szerepe és az állami szabályozások

alakulása hatást gyakorolnak a világgazdasági integrációra. Ugyanez mondható el a nemzetközi munkaerő áramlását illetően. Végül utalni kell a nemzetközi pénzügyi rendszer problémájára. Az aranystandard más módon befolyásolta a gazdasági szereplők magatartását a nemzetközi piacokon, mint az aranydeviza standard.

Noha egyes vélemények Amerika felfedezésével a „világgazdaság” létrejöttét sugallják, a gazdaságtörténet nagyjából egyetért abban, hogy 1492 után legfeljebb „világérintkezésről” beszélhetünk, ahogyan azt Wallerstein is kifejezésre juttatta.⁷ Ezzel a nézőponttal Braudel is egyetértett, amikor arra kereste a választ, hogyan alakult ki a „gazdasági világokból” egységes világgazdaság a Nyugat felfedezésével.⁸ A változások első jelei már a késő középkortól jól láthatók voltak, amikor a luxuscikkektől és a nemesfémektől elmozdulás figyelhető meg az ipari késztermékek, illetve a nagy térfogatú és tömegű nyerstermékek kereskedelme felé, valamint a távolsági kereskedelmet előmozdító pénzügyi technikák – mint a váltó és a *commenda* – elterjedésének vagyunk szemtanúi. Az agrártermékek nagy tömegű kereskedelme első ízben vált jelentőssé a 16-17. században, ami az Európán belüli nyugat-kelet munkamegosztás, illetve az Európa és a gyarmatok közötti szakosodás kialakulásával kapcsolódott össze. A kora újkorban a merkantilista gazdaságpolitika érvényesült Nyugat-Európában, ami protekcionista kereskedelempolitikát eredményezett. A tőke és a munkaerő nemzetközi áramlására az iparosodás előtti társadalmakban alig került sor, és a pénzrendszer nemesfémről vert érmékre alapult, amelyek egy része kevésbé jelent meg a nemzetközi forgalomban.⁹

A „hosszú 19. század” első felében az első ipari forradalom kibontakozása következtében a nemzetközi kereskedelem ugrásszerű növekedésének lehetünk tanúi. Ez egyelőre kevés termékre korlátozódott – szövetek, vasúti sínek stb. –, de hatalmas volumengyarapodást vont maga után. Az új tendenciák a szabad kereskedelem eszméjének az elterjedésével is összekapcsolódtak, ami Angliából indult ki. A szigetország fokozatosan a világkereskedelmi rendszer középpontjává vált. A szabad kereskedelem mind több európai államban hódított tért, és az amerikai kontinensen is befolyást gyakorolt, bár az Egyesült Államok inkább hajlott a védővamos gazdaságpolitikára a 19. században. Az árukereskedelem kiszélesedését egyelőre nem követte a többi termelési tényező nemzetközi mozgásának felívelése. A nemzetközi tőke mozgások közül legfeljebb a kihelyezett kölcsöntőke mennyisége nőtt érzékelhetően a 19. század első felében. A működő tőke áramlása és a nemzetközi munkaerőmozgás alacsony szinten maradt, másfelől az Egyesült Államokba irányuló bevándorlás már számottevő mértékben hozzájárult a nemzetközi migráció gazdasági jelentőségének növekedéséhez.

A 19. század utolsó harmadában a kereskedelmi infrastruktúra kiszélesedésére került sor, amiben szerepet játszott a hűtőházas hajók elterjedése. A transzatlanti kereskedelem ugrásszerűen megnövekedett, és az Európán kívüli agrárbeszállító övezetektől sokkal nagyobb mennyiségben érkezett agrártermék az európai kontinensre, mint azelőtt. A második ipari forradalom kibontakozása differenciáltabb ipari struktúra létrejöttéhez vezetett, ami az első ipari forradalomhoz viszonyítva

nagyszámú iparcikk sokoldalú kereskedelmét eredményezte. Elterjedtek a fordista-taylorista iparszervezési módszerek, és a tartós fogyasztási cikkeket gyártó iparágak váltak húzóágazatokká. Ezek a változások az 1873-as pénzügyi válság utáni elhúzódó recesszió alatt – ellenére – mentek végbe. A gazdasági krízis közrejátszott abban, hogy a szabadkereskedelmi tendenciák nem gyűrűztek tovább, hanem a századforduló felé a protekcionizmus enyhe visszatérésének lehetünk tanúi, de ez nem járt együtt a nemzetközi kereskedelem beszűkülésével. Másfelől a nemzetközi tőkemozgások számottevő gyarapodáson mentek keresztül, s első ízben került sor nagyobb volumenű külföldi működő tőkebefektetésekre. A nemzetközi munkaerőmozgás is felívelőben volt, hiszen már nemcsak az Egyesült Államok vonzotta a munkaerőt, hanem más régiók is. Ennek jegyében indiai vendégmunkások jelentek meg Afrikában, távol-keletiek Latin-Amerikában, ami jól érzékelteti a nemzetközi munkaerőáramlás kiszélesedését. Másfelől kétségtelen tény, hogy az összes munkaerőhöz képest a nemzetközi munkaerőmozgás jelentősége elenyésző maradt. Az államok a munkaerőmozgást – ellentétben a tőkével – hatóságiilag is felügyelték. Az áru- és tőkepiacok integrálódását nagyban előmozdította, hogy az ipari országok többsége bevezette az aranystandardot a 19. század utolsó harmadában, ami lehetővé tette a nemzetközi kereskedelem és a tőkemozgások átláthatóságát, kiszámíthatóságát. Az 1870-es évekkel kezdődő korszakot Toynbee, angol történész a „globális interakció” kezdetének nevezte. Ezt az időszakot tartja a gazdaságtörténeti szakirodalom – legalábbis annak egy része – a „világ-gazdaság” kialakulásának.

A két világháború közötti évtizedekben a világgazdasági integráció elmélyülése megfeneklett, sőt az intézményi kooperáció addig kialakult szintje is megkérdőjeleződött. Az 1920-as években erőre kapó gazdasági nacionalizmus és az 1929-33-as világgazdasági válság felerősítette a nemzetállami védekező reakciókat, amelyek védővamos elzárkózásban mutatkoztak meg. A vámok már az első világháború után is erőteljes növekedésnek indultak, majd a „nagy válság” következtében befelé forduló kereskedelmi „nagyrégiók” alakultak ki. Ilyen volt a brit nemzetközösségi országokat tömörítő preferenciális vámövezet, valamint a közép-európai kliring övezet Németország vezető szerepével. A résztvevő országok főleg intraregionális kereskedelmet folytattak, míg a régióközi kapcsolatok számottevő mértékben beszűkültek.¹⁰

A kereskedelmi kapcsolatok hanyatlásához a nemzetközi pénzügyi rendszer szétesése is hozzájárult. Az első világháború alatt a hadviselő országok letértek az aranystandardról, majd a 1920-as években több ország az aranystandard helyreállításával kísérletezett, de a „nagy válság” hatására fel kellett adniuk ezeket az elképzeléseket. A sterling blokk, a frank és a dollár övezet kialakulása valutáris tömbök/régiók létrejöttével járt, ami a résztvevő országok számára némi biztonságot jelentett, de szétzilálta a világgazdaság intézményi kereteit, és hosszabb távon az interregionális kereskedelem hanyatlását vetítette előre. A két világháború között a piaci *laissez faire*-el szemben az állami irányítás gyakorlata hódított tért, amely

a nemzetközi tőkemozgások hatósági ellenőrzésére törekedett, és akadályozta a nemzetközi munkaerő áramlását. A századfordulón felívelő nemzetközi áru- és tőkemozgások az 1930-as években a múlté lettek, és az intervencionista gazdaságpolitikák a nemzetállami autarkia erősítésére törekedtek.

1944-45-ben az amerikai politikusok és közgazdászok arra törekedtek, hogy a világgazdaságban helyreállítsák a szabad kereskedelmet, mert ebben látták a gazdasági konjunktúra egyik legfőbb zálogát. 1945 és 1973 között a világgazdaság legragyogóbb növekedési korszaka következett be, ami előmozdította a kereskedelmet liberalizáló intézkedések kiteljesítését. A GATT keretében lefolytatott vámcsökkentési tárgyalásoknak köszönhetően az 1960-as évek végére a vámok számottevő mértékben csökkentek. Az átlagos vámszint néhány százalékra mérséklődött, így a vám – legalábbis egyes területeken – elvesztette közgazdasági és gazdaságpolitikai szerepét a világgazdaságban. A vámcsökkenés a nemzetközi kereskedelem hatalmas méretű növekedésével együtt játszódott le, amit az is előmozdított, hogy a második ipari forradalom következményei ezekben az évtizedekben formálták át számos ország iparát. Nyugat-Európa is a tartós fogyasztási cikkek jelentős exportőrévé nőtte ki magát az 1950-60-as években. A nemzetközi szakosodás elmélyülésére utal, hogy a világkereskedelem egyik fontos hajtóerejévé az iparágakon belüli (*intraindusztriális*) kereskedelem lett.

1945 után a nemzetközi tőkemozgások állami ellenőrzését – a megelőző korszak örökségét – egy ideig fenntartották, de a gazdasági stabilizáció után a korlátozások feloldására törekedtek. Egyes regionális gazdasági integrációkon – mint az Európai Közösségen – belül már az 1960-as évektől kísérletet tettek a nemzetközi tőkeáramlás és a munkaerőmozgás korlátainak megszüntetésére. Az 1950-60-as években a nemzetközi kereskedelem össz mennyisége évről évre gyarapodott. A második világháború után létrehozott nemzetközi pénzügyi intézmények révén felszámolták a regionális valutáris blokkokat, és megteremtették a nemzetközi kereskedelem és a tőkeforgalom intézményi kereteit. 1945 és 1973 között a világgazdaság jó úton volt, hogy elérje, sőt meghaladja a századforduló kereskedelmi és tőkeforgalmi integráltságát.¹¹

Az 1973-as olajválság után a nagy gazdasági növekedés korszaka lezárult. A konjunktúra lefékeződött, bár nem alakult ki az 1929-33-as nagy válsághoz hasonló mély recesszió. Kezdetben a gazdasági válság az energiahordozók áremelkedése következményének tűnt, de valójában nagyobb horderejű átalakulások kezdődtek. Egyrészt az 1960-as években már érzékelhető volt a tartós fogyasztási cikkek piacainak telítődése, ami az anyag- és energiaigényes húzóágazatok hanyatlásával, és – a tudományos-technikai forradalom eredményei révén – új iparágak felemelkedésével járt (*strukturális válság*). Másrészt az 1980-as évektől a világgazdasági integráció új szakaszába lépett. Ezt a változást a közgazdászok többsége *globalizációnak* hívja. Fontos megjegyezni, hogy a globalizáció, azaz a „nemzetköziesedés” elmélyülése olyan időszakban bontakozott ki, amikor a világgazdaság már túljutott a második világháború utáni nagy konjunktúra évtizedein. A helyzet leginkább az

1873-as pénzügyi válság utáni recesszióhoz hasonlítható, amikor a világgazdasági integráció és a strukturális átrendeződés egy gazdasági krízissel egyidejűleg ment végbe. Az 1970-80-as évektől a globalizáció kiteljesítette a második világháború után felívelő nemzetköziesedési tendenciákat. Azonban markáns gazdasági növekedés híján – egyes régiókban mérsékelt ütemű növekedés vagy enyhe recesszió mellett – bontakozott ki, amelyek a globalizáció karakterére, s a vele kapcsolatos ellentmondásos véleményekre is rányomták bélyegüket.¹²

A nemzetközi kereskedelem éves volumene az 1970-80-as években is tovább bővült, és gyarapodása az elmúlt évtizedekben meghaladta a GDP növekedését. A GATT, majd a WTO keretében folytatódtak a világkereskedelem liberalizációjára irányuló tárgyalások, de protekcionista tendenciák is érzékelhetők voltak. Egyes megfigyelők szerint az elmúlt évtizedekben egyfajta „láthatatlan kereskedelmi háború” és „újprotekciónizmus” kibontakozásának lehetünk szemtanúi. Ez a nemzetközi áru mozgások fékeződéséhez vezetett, de legalábbis bonyolultabbá tette a világkereskedelmi folyamatokat. A vámok nem nyerték vissza korábbi szerepüket, és nagyobb jelentőségre tettek szert a nem vámjellegű kereskedelmi akadályok (kvóták, kontingensek, önkéntes exportkorlátozások). Másfelől a globalizáció és a neoliberalizmus terjedése következtében több ország, amely korábban importpótló protekcionista gazdaságpolitikát folytatott, nagymértékben csökkentette vámjait, és exportorientált gazdaságpolitikára tért át.

A nemzetközi működő tőkeáramlások hatalmas felívelése az 1980-as évektől a globalizáció alapvető fontosságú paramétere lett. A neoliberalis/monetarista gazdaságpolitikáknak köszönhetően számos állam feloldotta a tőkeberuházásokra vonatkozó korlátozásokat. A nemzetközi tőkeáramlás volumenének éves növekedése az árukereskedelmét is meghaladta, ami a gazdasági globalizáció beszédes bizonyítéka. Hasonló tendenciák érzékelhetők a pénzügyi szférához kapcsolódó rövid távú tőke mozgásokat, spekulációs és derivatív ügyleteket illetően. Ezek az elmúlt évtizedekben minden képeletet felülmúló „robbanásszerű” növekedést mutattak. A regionális gazdasági integrációkon belül a munkaerőmozgás felerősödése is egyre határozottabb tendenciává vált, bár a világgazdaság egészét tekintve a tőke- és a munkaerőmozgás liberalizációját illetően aszimmetria figyelhető meg. Amennyire lehetővé tették az államok a nemzetközi tőke mozgást, annyira óvatosak a munkaerőpiaci liberalizációt illetően. A globalizáció fokmérőjeként tartathatjuk számon a nemzetállami gazdaságpolitikai kompetenciák beszűkülését és a regionális gazdasági integrációk jelentőségének növekedését. Az ezredfordulóra jól láthatóvá vált a globális kapitalizmus új rendje, ami ellentmondásos megítéléseket váltott ki a szavazók, a politikusok és az értelmiség soraiban.

A világgazdasági integráció mértékére nézve utalni kell arra, hogy két vélemény verseng egymással a jelenlegi folyamatok megítélésakor. Egyesek azt hangsúlyozzák, hogy a globális kapitalizmus a nemzetgazdaságok addig nem látott mértékű összekapcsolódásához vezetett, és egészen újszerű helyzetet eredményezett. Mások – ugyan elismerik a globalizációs trend horderejét – arra utalnak, hogy

az 1945 után meginduló és az 1980-as évektől felgyorsuló „nemzetköziesedés” valójában csak helyreállította a világgazdaság integráltságának a 19. század utolsó harmadára jellemző mértékét. Az is fontos tény, hogy ezek a folyamatok az elmúlt fél évszázadban a Nyugat viszonylagos térvésztesével bontakoztak ki.

4. A civilizáció, mint integrációs tényező

A világgazdasági integráció történeti alakváltozásainak megrajzolása révén bemutatjuk a nemzetközi rendszert formáló gazdasági erőket. A politikai és a gazdasági tényezőkön túl a nemzetközi rendszer egységét/megosztottságát és dinamikáját a civilizációkból kiindulva is leírhatjuk. A „kultúra” és a „civilizáció”, mint rendszeralkotó tényező klasszikus változatában *Samuel Huntington* 1990-es években publikált tanulmányában, majd könyvében jelent meg. Huntington a posztbipoláris világ formálódóban lévő törvényszerűségeinek ábrázolására törekedett.¹³ A bipoláris világtrend politikai-hatalmi logikája helyére egyfajta „civilizációs paradigmát” állított, amikor azt hangsúlyozta, hogy a hidegháború lezárulásával a nemzetközi rendszer konfliktusai elsősorban a kulturális differenciákból eredeztethetők.

Huntington eredeti elgondolása számos vita tárgyává vált, és közhelyes leegyszerűsítésekhez vezetett. A szerző – a közkeletű vélekedésektől eltérően – nem tartotta elkerülhetetlennek a civilizációk összecsapását, és nem állította, hogy a nemzetközi rendszer mozgástörvényeit minden esetben a „civilizációs paradigma” révén lehet érvényesen leírni. Ehelyett úgy vélte, hogy a civilizációs konfliktusok felelős politikával elkerülhetők, s maga a „civilizációs paradigma” különösképpen a posztbipoláris világ jellemzésére alkalmas. Bár adós maradt a „civilizáció” igényes definíciójával, számos konkrét példával tette meggyőzővé elemzését. Huntington önkéntelenül is úgy vélte, hogy a Nyugat visszavonulása következtében gyakorlatilag megszűnik annak a lehetősége, hogy egyetemes világcivilizáció jöjjön létre. Ezért inkább a nemzetközi rendszert megosztó, mint egységesítő hatásokra helyezett hangsúlyt. Felfogása szerint a vallási és kulturális tényezők integráló elvet jelentenek az egyes civilizációkon belül, ami nem vezet világméretű egységhez.

A civilizáció, mint a világtörténelem mozgató elve már korábban is előkerült a történelemfilozófia két 20. századi klasszikusánál, Spenglernél és Toynbee-nél. *Oswald Spengler* (1880-1936) első világháború után megjelent nevezetes könyvében – *A Nyugat alkonya* – a nagy civilizációk úgy mutatkoznak meg, mint magukba forduló autonóm világok az emberiség történetében.¹⁴ A közöttük lévő kapcsolat szinte lehetetlen, ami a szerző kultúrfilozófiai szemléletmódjából következik. Spengler az egyes kultúrkörök lényegét esszencialista módon „szellemük-ből” kiindulva kívánta megragadni. A kultúrkörök szellemisége olyan szubsztancia – a Nyugat esetében a „fausti lélek” – ami kifejezheti filozófiai lényegüket, de nem alkalmas arra, hogy empirikus történeti, vagy társadalomtudományos elemzés tárgyául szolgáljon. A kultúrkörök önmagukba zárulnak, és nem jönnek létre

közöttük érdemi kapcsolatok. Spengler a Nyugatot az egyik kultúrkörnek tekintette a többihez képest, ami éppúgy születik, virágzik és meghal, mint más civilizációk. Felfogása alternatívát kínált az eurocentrikus világtörténelem 19. századi fejlődéselvű *mainstream*jével szemben, de nem tudta kezelni azt a problémát, hogy az újkorban a Nyugat, mint hegemon civilizáció fokozatosan egybefűzte a többi kultúrkört a formálódó nemzetközi rendszer/világrendszer keretében. Ez utóbbi tendenciák bemutatására Marx történetiszemlélete is alkalmasabbnak bizonyult, amely szerint a kapitalizmus ugyan egyenlőtlen kapcsolatokkal, de egybekapcsolta a világ különböző régióit.¹⁵

Spengler történelemfilozófiai kísérletéhez képest *Arnold Toynbee* (1889-1975) civilizációelmélete több vonatkozásban is igyekezett figyelembe venni a civilizációk között térben-időben létrejövő kapcsolatokat. Toynbee 1936-tól 1954-ig dolgozott a *Tanulmány a történelemről* című nagy összefoglaló művén.¹⁶ Tudatosan elhatárolta magát Spengler pesszimizmusától és fatalizmusától. Foglalkozott a vallási és a kulturális értékek civilizációközi átörökítésével, és Spengler determinizmusával szemben hangsúlyozta a civilizációk előtt álló választási lehetőségeket. Szerinte a civilizációkat folyamatosan érik kihívások (*challenge*), és fejlődésüket az erre adott sikeres/sikertelen válaszok (*response*) határozzák meg. Ebben a távlatban a Nyugat pusztulása már nem tűnik elkerülhetetlennek. Toynbee nagy szerepet tulajdonított a civilizációk egymás után következő generációinak, és úgy vélte, hogy az egyes civilizációk között a világvallások teremtenek összekötő kapcsot. A vallások révén válik lehetségessé egy korábbi civilizáció eredményeinek átörökítése a következő civilizációra. Toynbee világtörténelmi szintézisében a civilizációk közötti időbeli „leszármazási” kapcsolatok bemutatására jelentősebb hangsúly került, és civilizációelmélete magában hordozta a kulturális értékek civilizációközi cseréjének lehetőségét is. Sőt, nem tartotta lehetetlennek, hogy bizonyos vallási és civilizációs értékek egyetemessé válhatnak. Míg Spengler gondolatmentéből csak a világtörténelem megosztottsága vezethető le, addig Toynbee felfogása fenntartotta az egyetemes történelem egységének/egységességének lehetőségét is.¹⁷

A civilizációelméletek többféle modell mentén értelmezik a nemzetközi rendszer dinamikáját. Egyrészt a civilizációk természetsszerűleg hozzájárulnak a megosztottsághoz – Spengler, Huntington –, bár lehetségesek a civilizációközi kapcsolatok – Toynbee –, amelyek előmozdíthatják bizonyos vallási és kulturális értékek cseréjét, vagy egyetemessé válását. A posztbipoláris világban, ahol a vallási és etnikai konfliktusok lehetősége számottevő mértékben megnövekedett, a tágan értelmezett kulturális csere, pontosabban annak sajátos formája, a *kultúraközi dialógus* megvalósulása a nemzetközi rendszer stabilitása szempontjából (is) kulcskérdésnek tűnik, ezért Toynbee nézőpontja ma rendelkezik egyfajta relevanciával.¹⁸

A Nyugat eszméinek (illetve gazdasági és politikai struktúráinak) egyoldalú expanziója, vagy az egyenrangú civilizációk összecsapása (*clash*) helyett a főbb szereplők bevonásával folytatott *civilizációközi dialógus* tűnik olyan „harmadik

útnak”, amely egyaránt meghaladja a nyugati univerzalizmus expanzív egyoldalúságát, illetve az egymással ellenséges civilizációk bezárulását, szembenállását. Ebben a távlatban a világvallások és a nagy civilizációk értékei a civilizációközi dialógus során válhatnak egyetemessé, miközben a párbeszéd résztvevői közül egyiknek sem kell feladnia eredeti identitását. A civilizációközi dialógus a „civilizációs integráció” olyan útja, amely hosszabb folyamat keretében egyfajta *globális ethosz* kialakítására törekedhet a mértékadó szereplők együttműködése révén. Akik mellette érvelnek, azt hangsúlyozzák, hogy hiteles globális ethosz nélkül jól működő egyetemes állam és globális gazdaság sem lehetséges. Ebben az értelemben a civilizációs megközelítés magában foglalja az előző két – gazdasági és politikai – szempontrendszer, s éppen ez adja jelentőségét. A „dialógus elv” nem a nemzetközi rendszer leírására, hanem alakítására alkalmas kategória. Az „egyetemes államhoz” hasonlóan normatív értékkepzetről van szó, amely nem azt kívánja megmondani, hogyan vannak (*Sein*), hanem hogyan legyenek (*Sollen*) a dolgok.

Az ezredfordulón a racionális és utilitarista érdekekre leszűkített – *maistream* nyugati értékek által sugallt – gazdasági és politikai integrációhoz, illetve az autarkiaira törekvő törzsi-etnikai nacionalizmusokhoz képest egyedül a civilizációközi dialógus tűnik járható útnak – pontosabban szűk ösvénynek – az emberiség fennmaradása szempontjából, bár a politikai és gazdasági elitiek soraiban ez a felfogás hódított a legkevésbé teret magának. A világtörténelemben játszott kivételes szerepe miatt a Nyugat egyedülálló mélységű társadalomszervező tapasztalatokra tett szert, amit újszerű módon felkínálhat a többi civilizáció számára. Feltéve, ha maga is visszatalál azokhoz a szellemi-kulturális alapokhoz, amelyek fordultatos történetéből következnek, s nem pusztán a „kései modernitás” *maistream* eszméire korlátozza eszméit. Hasonló szellemi tartalékokkal rendelkeznek a világ többi nagy civilizációi is. A civilizációközi dialógus – felfogásunk szerint – a globális ethosz létrehozásának egyetlen lehetséges útja, és csak az ebből fakadó „intellektuális forradalom” teheti hatékonyvá a nemzetközi rendszerben a globalizáció körülményei között egyre nehezebben működő – nemzeti és szupranacionális – gazdasági és politikai intézményeket.

JEGYZETEK / NOTES

1. Ennek szemléletéről és módszereiről részletesebben: Zsinka László: Európa felemelkedése. Typotex, Budapest, 2018. 15-40. old.
2. Eisenstadt, Schmucl: The Political Systems of Empires. Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 1993.
3. A hatalmi egyensúly értelmezésének kezdeteihez: Whelan, Frederick, G. : Robertson, Hume and the Balance of the Power. In: Hume Studies, Vol. 21. (1995) No. 2. 315-332. oldal
4. Brzezinski, Zbigniew: Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága.

- Antall József Tudásközpont, Budapest, 2013. Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York, 1996.
5. Fukuyama, Francis: *The Origins of Political Order*. Profile Books, London, 2012. Az államépítésről: 2. rész.
  6. Arrighi, Giovanni: *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of our Times*. Verso, London, New York, 2010. Kindleberger, Charles, P.: *The World in Depression 1929-1939*. University of California Press, Berkeley, 1973. Kennedy, Paul: *The Rise and Fall of the Great Powers*. Vintage Books, New York. 1989. Modelski, George: *Long Cycles in World Politics*. Macmillan, London, 1987.
  7. Wallerstein, Immanuel: *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press, New York, 1974. 6. fejezet.
  8. Braudel, Fernand: *A kapitalizmus dinamikája*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008.
  9. A világgazdaság integrálódási folyamatának bemutatásához: Cipolla, Carlo M.: *Before the Industrial Revolution*. Routledge, London, 1989. Crafts, Nicolas - Toniolo, Gianni (ed.): *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. Feinstein, Charles – Temin, Peter – Toniolo, Gianni: *The World Economy between the World Wars*. Oxford University Press, Oxford, 2008. Frieden, Jeffrey, A.: *Global Capitalism. Its Fall and Rise in the Twentieth Century*. W. W. Norton and Company, New York, London, 2007. Kindleberger, Charles, P.: *The World in Depression 1929-1939*. University of California Press, Berkeley, 1973. Landes, David: *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge, New York, 1969. Maddison, Angus: *The World Economy: a Millennial Perspective*. Development Centre of the OECD, Paris, 2001. Rostow, Walt, W.: *The World Economy, History and Prospects*. Macmillan, London, 1978
  10. A válság és a nemzetközi pénzügyi rendszer felbomlása: Lőrincné Istvánffy Hajna: *Nemzetközi pénzügyek*. Aula Kiadó, Budapest, 2004. A történeti áttekintéssel foglalkozó fejezetrészek.
  11. Ezt a gondolatot állítja középpontba: Frieden, Jeffrey, A.: *Global Capitalism. Its Fall and Rise in the Twentieth Century*. W. W. Norton and Company, New York, London, 2007.
  12. Stiglitz, Joseph, E.: *Globalization and its Discontents*. W. W. Norton and Company, New York, London, 2003.
  13. Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York, 1996.
  14. Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya I-II*. Európa, Budapest, 1994.
  15. Spengler értékelése: Fennelly, John F.: *Twilight of the Evening Lands: Oswald Spengler a Half Century Later*. Brookdale Press, New York, 1972. Hughes, Stuart: *Oswald Spengler: A Critical Estimate*. Scribner's Sons, New York, 1952. Joll, James: *Two Prophets of the Twentieth Century: Spengler and Toynbee*. In: *Review of International Studies*. Vol. 11. (1985) No. 2. 91-104. oldal
  16. Toynbee, Arnold: *A Study of History*. Oxford University Press, London, 1951-1955.

17. Toynbee, Arnold: *An Historian's Approach to Religion*. Oxford University Press, London, 1956.
18. A vallások közötti párbeszéd filozófiája, mint a civilizációközi párbeszéd előzménye: Lafont, Ghislain: *A katolikus egyház teológiatörténete*. Atlantisz, Budapest, 1998. 31-32. oldal.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Arrighi, Giovanni (2010): *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of our Times*. Verso, London, New York.
- Braudel, Fernand (2008): *A kapitalizmus dinamikája*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Brzezinski, Zbigniew (2013): *Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- Cipolla, Carlo M. (1989): *Before the Industrial Revolution*. Routledge, London.
- Crafts, Nicolas - Toniolo, Gianni (ed.) (1996): *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eisenstadt, Schmuel (1993): *The Political Systems of Empires*. Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey.
- Fennelly, John F. (1972): *Twilight of the Evening Lands: Oswald Spengler a Half Century Later*. Brookdale Press, New York.
- Feinstein, Charles – Temin, Peter – Toniolo, Gianni (2008): *The World Economy between the World Wars*. Oxford University Press, Oxford.
- Frieden, Jeffrey, A. (2007): *Global Capitalism. Its Fall and Rise in the Twentieth Century*. W. W. Norton and Company, New York, London.
- Fukuyama, Francis (2012): *The Origins of Political Order*. Profile Books, London.
- Hughes, Stuart (1952): *Oswald Spengler: A Critical Estimate*. Scribner's Sons, New York.
- Huntington, Samuel P. (1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York.
- Joll, James (1985): *Two Prophets of the Twentieth Century: Spengler and Toynbee*. In: *Review of International Studies*. Vol. 11. No. 2. 91-104. oldal
- Kennedy Paul (1989): *The Rise and Fall of the Great Powers*. Vintage Books, New York.
- Kindleberger, Charles, P. (1973): *The World in Depression 1929-1939*. University of California Press, Berkeley.
- Lafont, Ghislain (1998): *A katolikus egyház teológiatörténete*. Atlantisz, Budapest.
- Landes, David (1969): *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge, New York.
- Lőrincé Istvánffy Hajna (2004): *Nemzetközi pénzügyek*. Aula Kiadó, Budapest.
- Maddison, Angus (2001): *The World Economy: a Millennial Perspective*. Development Centre of the OECD, Paris.

- Modelski, George (1987): *Long Cycles in World Politics*. Macmillan, London.
- Rostow, Walt, W. (1978): *The World Economy, History and Prospects*. Macmillan, London.
- Spengler, Oswald (1994): *A Nyugat alkonya I-II. Európa*.
- Stiglitz, Joseph, E. (2003): *Globalization and its Discontents*. W. W. Norton and Company, New York, London.
- Toynbee, Arnold (1948): *Civilization on Trial*. Oxford University Press, New York.
- Toynbee, Arnold (1951-1955): *A Study of History*. Oxford University Press, London.
- Toynbee, Arnold (1956): *An Historian's Approach to Religion*. Oxford University Press, London.
- Whelan, Frederick, G. (1995): Robertson, Hume and the Balance of the Power. In: *Hume Studies*, Vol. 21. No. 2. 315-332. oldal
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the. Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press, New York.
- Zsinka László (2018): *Európa felemelkedése*. Typotex, Budapest 2018.